

An Analysis and Comparative Semantic Study of the Term Baqarah in the Quran from Sunni and Shiite Perspectives*

Seyed Mohammad Reza Mostafavinia¹ , Hosayn Nagehi Sarchejaie² and Mostafa Goodarzi³

1. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran (corresponding author). Email: mr.mostafavinia@qom.ac.ir
- Ph.D. Candidate, Quran and Hadith Sciences, Imam Khomeini (RA) Education and Research Institute, Qom, Iran. Email: hng1364@gmail.com
- Master's Student, Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran. Email: mostafa.goodarzi.110110@gmail.com

Research Article

Abstract

In the verses recounting the story of the slaughtering of the cow in the al-Baqarah Chapter, the word “*baqarah*” is among the disputed terms discussed by exegetes. Some have interpreted it to mean “a female cow,” while others have understood it as “a single member of the bovine kind” (without any specification of sex). This disagreement, which stems from differing views regarding whether the final “*tā*” in “*baqarah*” indicates femininity or singularity, has different understandings of the context of the verses, and differences in the citation and interpretation of narrations transmitting the story. The present study aims to critically reexamine the formation of these interpretive readings and is organized around the central question of what meaning the final “*tā*” in the word signifies and which contextual indicators are preferable for determining its nature. Employing a descriptive-analytical method, the authors first extract and classify the opinions of exegetes and their supporting arguments, and then critically evaluate each view by utilizing linguistic and contextual evidence. The findings of the study indicate that the theory interpreting “*baqarah*” as specifically denoting a female cow faces serious issues from the perspective of linguistic rules and contextual analysis of the verses, and appears indefensible. By contrast, strong linguistic indicators, together with evidence found in reliable narrations and the context of the verses, emphasize that “*baqar*” is a collective noun and that “*baqarah*” is a singular noun of the genus marked by the “*tā*”: of singularity.”

Keywords: baqar, baqarah, thawr, female cow, bull

* Received 16 May 2025; Received in revised from 18 July 2025; Accepted 15 August 2025; Published online 02 October 2025

Cite this article: Mostafavinia, M., & Nagehi Sarchejaie, H., Goodarzi, M. (2025). An Analysis and Comparative Semantic Study of the Term Baqarah in the Quran from Sunni and Shiite Perspectives. *Comparative Interpretation Research*, 11(2), 232-250. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.12044.2415>

Introduction

Exegetes have consistently made extensive efforts to attain a correct and precise understanding of the meanings of Quranic terms so that they might arrive at an accurate interpretation of Quranic verses through this. Nevertheless, in many cases, no unified understanding of Quranic terms has been achieved. The word “*baqarah*” is one such Quranic term regarding whose precise meaning exegetes have disagreed. This article seeks to present the various views proposed concerning the meaning of the word “*baqarah*” and to critique the arguments supporting each view. Accordingly, the central issue of this study is the analysis and semantic investigation of the word “*baqarah*” from the perspective of both Sunni and Shiite exegetes, with the aim of evaluating and critically examining the different opinions advanced on the matter. A review of the existing literature indicates that no study matching the scope intended in the present research has yet been produced. Therefore, given the importance of investigating the precise meanings of Quranic terms and its role in accurate Quranic exegesis on the one hand, and the absence of a work with the aforementioned scope on the other, research in this area appears necessary. The innovative aspect of this study, in addition to the lack of any independent work on the subject, lies in its comprehensive analysis and semantic examination of all views presented by Sunni and Shiite exegetes regarding the semantic indication of the word “*baqarah*.” This article adopts a descriptive-analytical approach.

Research Findings

After presenting the key concepts, the present article is organized around five principal sections. The first section is devoted to the views of exegetes who express no opinion regarding the meaning of the word “*baqarah*.” The second section presents the views of exegetes who mention two opposing interpretations concerning the meaning of the word “*baqarah*,” yet do not offer any specific argument in support of or against the opposing view. The third section is devoted to the view of those who maintain that the word “*baqar*” denotes a female cow; this position is then critiqued in the fourth section. The final section addresses the view of exegetes who believe that the word “*baqarah*” does not indicate whether the cow is male or female. The various views are presented and evaluated as follows:

First View - Non-specification of Gender: Many Sunni and Shiite exegetes make no reference in their commentaries to the meaning of the word “*baqarah*,” nor do they analyze or investigate its semantics. Rather, they simply continue recounting the story with expressions such as “you must slaughter a cow” or “let us slaughter a cow.”

Second View - Reference to Both Female and Male Cattle: Some exegetes from both traditions mention two meanings for the word “*baqarah*” in their commentaries. According to one opinion, “*baqarah*” means a female cow, and according to the second opinion, the term carries no indication of femaleness.

Third View - “*Baqarah*” Denotes a Female Cow: Exegetes from both Sunni and Shiite traditions, in their analysis and examination of the word “*baqarah*,” maintain,

on the basis of the Arabic language and the context of the Quranic verses, that the word means a female cow.

Fourth View - “*Baqarah*” Denotes Singularity: The final view is that of those who, in their analysis and semantic study of the word “*baqarah*,” believe that the term inherently does not denote a particular gender. This is the view adopted in the present article. In support of it, one may appeal not only to linguistic evidence, but also to narrative evidence and inter-textual or contextual indicators.

Conclusion

From the overall examination of the various views regarding the denotation of the term *baqarah* concerning the gender of the cow, the following conclusions can be drawn:

1. Contrary to the opinion of some exegetes who regard the letter “*tā*” in the word *baqarah* as a marker of femininity and thus of a female cow, linguistic analysis shows that this “*tā*” is not a marker of gender but rather indicates singularity; that is, it means “one cow” or “a single unit of cattle.” On this basis, the word “*baqar*” denotes the genus, whose singular form is “*baqarah*.” On the other hand, “*baqarah*” is not the feminine counterpart of the word “*thawr*”, meaning “bull.” Rather, as explicitly stated by lexicographers, the term corresponding to “*thawr*” is “*thawrah*,” meaning a female cow.
2. Exegetic narrations indicate that the divine command to slaughter a cow emphasizes the slaughter of a single cow from among existing cattle more than it indicates the cow’s femaleness. The detailed questions posed by the Israelites concerning the characteristics of the cow were primarily intended to identify a particular cow to be slaughtered. Therefore, “*baqarah*” cannot be definitively restricted to the meaning of a female cow.
3. The argument based on the context of the verses regarding the term *baqarah* as denoting a female cow faces challenges. It is true that the descriptors “*fāriḍ*” (old), “*bikr*” (young), and “*awān*” (middle-aged) appear to indicate femaleness; however, the phrase “*Indeed, all cows are much alike to us*”¹ [02:70] indicates that God did not command the slaughter of a specifically designated cow. Likewise, the characteristic described in “*Indeed, she is a cow not broken to till the earth or to water the tillage*”² [02:71] appears to point to a male animal, since such attributes are typically applied to bulls. On this basis, it may be argued that the animal was not required to be female; rather, it may have been a bull that had not yet been trained for hard labor or had not yet been used for such work.

References

Al-Murtda al-Zubaidi, M. (1993). *Taj al-‘arus min jawahir al-qamus*. Dar al-Fikr. [In Arabic].

---

1. Qarai translation

2. Qarai translation

- Amil, B. Y. (2008). *Mowsu'at al-nahw wa al-sarf wa al-a'raab*. Isteqlal. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Farahidi, K. (1988). *Al-'Ayn*. N.P. [In Arabic].
- Farra, Y. (1980). *Ma'ani al-Qur'an*. (A. Y. Nijati, Ed.). Al-Heiat al-Misriyyah al-Aammah lil-Kitab. [In Arabic].
- Ibn Haim, A. (2002). *Al-Tibyan fi tafsir gharib al-Qur'an*. (M. D. Abdul Baqi, Ed.). Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic].
- Ibn Manzur, M. (1993). *Lisan al-'Arab*. N.P. [In Arabic].
- Musa, H. Y. (1989). *Al-Ifsah*. N.P. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1991). *Mufradat al-faz al-Qur'an*. N.P. [In Arabic].
- Sadeqi Tehrani, M. (2009). *Tarjuman-i Qur'an: Tafsir-i mukhtasar-i Qur'an-i karim*. Shokraneh. [In Persian].
- Tabarani, S. (2008). *Al-Tafsir al-kabir: Tafsir al-Qur'an al-'azim (al-Tabarani)*. Dar al-Kitab al-Thiqafi. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami lil-Matbuat. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. (A. H. Ameli, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1986). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil wa 'uyun al-aqawil fi wujuh al-ta'wil*. (H. A. Mustafa, Ed.). Dar al-Kitab al-Arab. [In Arabic].

تحلیل و معناشناسی تطبیقی واژه بقره در قرآن از دیدگاه فریقین *

سید محمدرضی مصطفوی‌نیا^۱ ، حسین ناگهی سرچقائی^۲ و مصطفی گودرزی^۳

۱. دانشیار، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول).

رایانامه: mr.mostafavinia@qom.ac.ir

۲. دانشجوی دکترا، رشته علوم قرآن و حدیث، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران. رایانامه:

hng1364@gmail.com

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران.

رایانامه: mostafa.goodarzi.110110@gmail.com

چکیده

در آیات داستان ذبح گاو در سوره بقره واژه «بقره» از مفردات مورد اختلاف میان مفسران است؛ برخی آن را به معنای «گاو ماده» و برخی «واحدی از جنس بقر» (بدون تخصیص جنسی) تفسیر کرده‌اند. این اختلاف ریشه در تأنیث یا وحدت دانستن «ة» در پایان «بقره»، برداشت‌های متفاوت از سیاق آیات و تفاوت در استناد و تفسیر روایات ناقل داستان دارد. پژوهش حاضر با هدف بازخوانی انتقادی روند شکل‌گیری این خوانش‌ها و با طرح این پرسش محوری سامان یافته است که «ة» در واژه مورد نظر بر کدام معنا دلالت دارد و قرائن ترجیحی برای تعیین ماهیت آن کدامند. نویسنده در این نوشتار با به‌کارگیری روش توصیفی-تحلیلی، ابتدا به استخراج و طبقه‌بندی آراء مفسران و ادله ایشان پرداخته و سپس با ارائه شواهد لغوی و سیاقی، به نقد دقیق هر یک از این دیدگاه‌ها مبادرت ورزیده است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که نظریه دلالت واژه «بقره» بر گاو ماده، از منظر قواعد لغوی و تحلیل ساختار سیاقی آیات با اشکال‌های جدی مواجه بوده و قابل دفاع نمی‌نماید. درمقابل، قرائن متقن زبانی و شواهد موجود در روایات معتبر و سیاق آیات، بر این حقیقت تأکید می‌ورزند که «بقر» اسم جنس و «بقره» مفرد جنس با «تاء وحدت» است.

کلیدواژگان: بقر، بقره، ثور، گاو ماده، گاونر

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۶ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۷ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۴ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

استاد: مصطفوی‌نیا، سیدمحمدرضی؛ ناگهی سرچقائی، حسین؛ و گودرزی، مصطفی. (۱۴۰۴). تحلیل و معناشناسی تطبیقی واژه بقره در قرآن از دیدگاه فریقین، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۲)، ۲۳۲-۲۵۰.
<https://doi.org/10.22091/ptt.2025.12044.2415>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

آیات قرآن کریم مجموعه‌ای از عبارات‌ها و گزاره‌ها به زبان عربی است و عبارات‌ها و جمله‌های خود از واحدهای کوچک‌تری به نام کلمات یا واژه‌ها شکل یافته‌اند که در یک اصطلاح از آن‌ها به مفردات قرآنی تعبیر می‌شود. مفسران همواره کوشش‌های فراوانی برای شناخت صحیح و دقیق معنای واژگان قرآن انجام داده‌اند تا از این رهگذر بتوانند به تفسیر دقیق آیات قرآن دست یابند؛ اما در بسیاری از موارد فهم یکسانی از مفردات قرآنی حاصل نشده است. واژه «بقره» یکی از مفردات قرآنی است که مفسران در فهم دقیق آن با یکدیگر هم‌داستان نیستند. این مقاله می‌کوشد با طرح دیدگاه‌های مطرح درباره معنای واژه بقره و نقد دلیل‌های هر دیدگاه به نظر صحیح در معنای این واژه دست یابد؛ از این‌رو مسئله‌ی محوری این مقاله تحلیل و معناشناسی واژه بقره از منظر مفسران فریقین است. همچنین درصدد است، دیدگاه‌های مختلف در این‌باره را مورد ارزیابی و نقد قرار بدهد. بررسی پیشینه نشان می‌دهد تاکنون اثری در ابعاد مورد نظر در پژوهش حاضر برنیامده است؛ بنابراین با توجه به اهمیت پژوهش درباره فهم مفردات قرآن و نقش آن در تفسیر دقیق قرآن از یک‌سو و فقدان اثری با ابعاد مذکور، پژوهش در این زمینه ضروری می‌نماید. جنبه نوآوری این نوشتار علاوه بر فقدان اثر مستقل در این‌باره این است که تمام دیدگاه‌های ارائه شده از سوی مفسران فریقین درباره دلالت معنای واژه بقره مورد تحلیل و معناشناسی قرار گرفته است. این مقاله از رویکرد تحلیلی-توصیفی استفاده می‌کند.

مقاله حاضر پس از بیان مفاهیم کلیدی در پنج محور اصلی سامان یافته است. محور اول به دیدگاه مفسرانی اختصاص یافته که درباره معنای واژه بقره نظری ندارند. محور دوم نظر مفسرانی را بیان کرده است که دو نظر مخالف درباره معنای واژه بقره را ذکر کرده‌اند اما دلیل خاصی در تأیید یا رد دیدگاه مخالف ارائه نمی‌کند. محور سوم دیدگاه به باورمندان به دلالت واژه بقره بر ماده گاو اختصاص دارد که در محور چهارم مورد نقد قرار گرفته است و محور پایانی دیدگاه مفسرانی را پوشش می‌دهد که معتقدند واژه بقره دلالت بر ماده یا نر بودن گاو ندارد.

پیشینه پژوهش

یکی از مباحث معناشناسی در مطالعات قرآنی، بررسی دلالت واژه «بقره» در سوره بقره است. اینکه آیا این واژه به‌طور خاص بر گاو ماده اطلاق می‌شود یا خیر، مورد توجه قرار گرفته است. بررسی تاریخیچه طرح بحث نشان می‌دهد دو رویکرد متضاد به این مسئله وجود دارد. نخست، رویکردی که واژه «بقره» را به‌طور مشخص ماده گاو می‌داند. در این دیدگاه واژه «بقره» بر ماده گاو اطلاق می‌شود و در مقابل آن «ثور» به معنای گاو نر قرار دارد و این از جمله مواردی است که ساختار مذکر و مونث با یکدیگر تفاوت دارد (طبرسی، ۱۳۷۲). رویکرد دوم،

دلالت واژه «بقره» بر معنای ماده گاو را نمی‌پذیرد و معتقد است این واژه تنها به معنای یک فرد از افراد جنس گاو است (فراهیدی، ۱۴۰۹ ق؛ طوسی، بی‌تا).

وجود دو رویکرد متضاد درباره معنای واژه «بقره» در طول تاریخ سبب ایجاد اختلاف در ترجمه این واژه شده است. بررسی پیشینه نشان می‌دهد تاکنون اثر مستقلی، دو رویکرد را مورد ارزیابی و داوری قرار نداده است. این مقاله با تکیه بر پژوهش‌های لغوی، دلالت‌های سیاقی و بررسی روایات تفسیری به داوری در این باره پرداخته است؛ از این رو این پژوهش، اثری بدیع در موضوع مقاله خواهد بود.

مفاهیم

ماده «بقر» در زبان عرب دو معنا دارد: الف: توسع در چیزی، شکافتن، دو نیم کردن و گشودن (برای نمونه نک: ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۲۷۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۴، ص ۷۴؛ مرتضی زبیدی، ۱۴۱۴ ق، ج ۶، ص ۱۰۵؛ جوهری، ۱۳۷۶ ق، ج ۲، ص ۵۹۴). این معنا در روایت به‌کار رفته است. به‌عنوان مثل امام علی (ع) برای از بین بردن باطل از تعبیر «باطل را می‌شکافم» «لَابْقِرَنَّ الْبَاطِلَ» استفاده می‌فرماید. «وَإِئْمُ اللَّهُ لَأَبْقِرَنَّ الْبَاطِلَ حَتَّىٰ أُخْرِجَ الْحَقَّ مِنْ خَاصِرَتِهِ»؛ ترجمه: به خدا قسم باطل را می‌شکافم تا حق را از استخوان خاصره باطل خارج کنم. (السید الرضی، بی‌تا، ص ۱۵۰، خطبه ۱۰۴)

ب: اسم برای جماعت بقره (فراهیدی، ۱۴۰۹ ق، ج ۵، ص ۱۵۸) و به تعبیر دیگر اسم جنس برای «بقره» است و «تاء» واژه بقره برای وحدت است و این واژه به مذکر و مؤنث حیوان چهار پای حلال گوشت اهلی یا وحشی اطلاق می‌شود (برای نمونه نک: ابن درید، ۱۹۸۸ م، ج ۱، ص ۳۲۲؛ صاحب، ۱۴۱۴ ق، ج ۵، ص ۴۱۱؛ جوهری، ۱۳۷۶ ق، ج ۲، ص ۵۹۴؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۲۷۷؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۱۳۸؛ ابن سیده، ۱۴۲۱ ق، ج ۶، ص ۳۹۵؛ ازدی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۳۴؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۴، ص ۷۳؛ فیومی، ۱۴۱۴ ق، ص ۵۷؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۲۲؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۲۲۷-۲۲۸؛ مرتضی زبیدی، ۱۴۱۴ ق، ج ۶، ص ۱۰۴؛ موسی، ۱۴۱۰ ق، ج ۲، ص ۷۹۶؛ مهنا، ۱۴۱۳ ق، ج ۱، ص ۹۸).

در نتیجه، «تاء» واژه بقره برای تشخیص یک فرد از جنس استعمال می‌شود (مدنی، ۱۳۸۴، ج ۷، ص ۱۰۶) مانند «تمر» و «نملة» که یک فرد از جنس «تمر» یعنی خرما و «نمل» یعنی مورچه است (امیل، بی‌تا، ص ۲۱۱).

واژه «بقره» ۹ بار در قرآن ذکر شده است؛ ۴ بار به‌صورت لفظ «بقره» که در سوره بقره آیه ۶۷ - ۶۸-۶۹، ۷۱- ۳ بار به‌صورت «بقر» در سوره انعام آیه ۱۴۴ و ۱۴۶ و سوره بقره آیه ۷۰، ۲ بار به‌صورت جمع

«بقرات» در سوره یوسف آیه ۴۳ و ۴۶ که همگی همسو با معنای لغوی آن است. در این مقاله معنای دوم اراده شده است.

ثور در لغت اسم برای گاو نر و برجی از برج های آسمانی است (فراهیدی، ۱۴۰۹ ق، ج ۸، ص ۲۳۲). این مقاله معنای اول از ثور منظور است و قرآن این ماده را برای اشاره به حیوان چهار پای حلال گوشت اهلی یا وحشی به کار می برد. پرداختن به معنای این واژه در مفاهیم به این دلیل ضرورت دارد که برخی از مفسران برای تعیین جنسیت گاو مذکور در سوره بقره به این واژه استناد کرده اند.

دیدگاه اول: عدم تعیین جنسیت

بسیاری از مفسران شیعه و سنی در تفسیر خود اشاره ای به معنای واژه بقره ندارند و این واژه را مورد تحلیل و معنا شناسی قرار نداده اند و با عبارت های مثل «باید گاو را سر ببرید»، «گاو ذبح کنیم» ادامه داستان را نقل کرده اند و مطلب خاصی درباره معنای واژه بقره بیان نمی کنند به این دلیل که این دیدگاه درباره معنای واژه بقره ساکت است نمی توان آن را مورد ارزیابی قطعی قرار دارد (برای نمونه نک: فراء، ۱۹۸۰ م، ج ۱، ص ۴۳؛ طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۲۶۷؛ طبرانی، ۲۰۰۸ م، ج ۱، ص ۱۸۳؛ طوسی، بی تا، ج ۱، ص ۲۹۴؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۱۴۸؛ طبرسی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۵۲؛ ابن عربی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۲۳؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۱، ص ۸۶؛ سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۷۶؛ طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱، ص ۱۹۹).

دیدگاه دوم: اشاره به گاو ماده و گاو نر

برخی از مفسران فریقین در تفسیر خود دو معنا برای واژه بقره ذکر کرده اند. براساس یک نظر، واژه بقره به معنای ماده گاو است و طبق نظر دوم واژه بقره دلالتی بر معنای ماده گاو ندارد. البته این مفسران دو معنا را با هم برابر نمی دانند. به عنوان مثال ابوحیان و ابن هائم معتقدند اصل بر این است که واژه بقره به معنای ماده گاو باشد البته گاهی امکان دارد معنای گاو نر بدهد (ابوحیان، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۸۸؛ ابن هائم، ۱۴۲۳ ق، ص ۸۰). در مقابل موسوی سبزواری (۱۴۰۹ ق) می گوید «تاء» واژه بقره به معنای وحدت است و این واژه به معنای یک گاو (مذکر یا مؤنث) خواهد بود نه گاو ماده؛ زیرا «تاء» این واژه برای تأنیث وضع نشده است تا واژه بقره به معنای ماده گاو باشد؛ در نتیجه ایشان معنای ماده گاو را برای کلمه بقره صحیح نمی داند (ج ۱، ص ۲۸۰). برخی بدون ترجیح یک قول بر دیگری هر دو قول را نقل کرده اند (برای نمونه نک: حقی برسوی، بی تا، ج ۱، ص ۱۵۷؛ حائری طهرانی، ۱۳۳۸، ج ۱، ص ۱۹۲). دلیل های احتمالی هر یک از این دو دیدگاه در دیدگاه سوم و دیدگاه چهارم مورد ارزیابی قرار می گیرد.

دیدگاه سوم: دلالت واژه بقره بر ماده گاو

مفسرانی از فریقین در تحلیل و بررسی واژه بقره با استناد به لغت عرب و سیاق آیات قرآن کریم معتقدند واژه بقره به معنای ماده گاو است.

استناد به لغت در دلالت واژه بقره بر ماده گاو

اولین دلیل در دلالت واژه بقره بر ماده گاو، استناد به لغت عرب است که محور اساسی آن چپستی «تاء» واژه بقره است. باورمندان به این دیدگاه، در تحلیل واژه بقره، تاء این کلمه را حمل بر «تاء» تأنیث می‌کنند، در این صورت معنای واژه بقره، گاو ماده خواهد بود. در این تحلیل واژه بقره در مقابل کلمه «ثور» به معنای گاو نر قرار دارد. مرحوم طبرسی در تفسیر مجمع البیان می‌نویسد: «البقرة اسم للمؤنث من هذا الجنس و اسم الذکر منه الثور و هذا یخالف صیغة المذکر منه صیغة الأُنثی کالْحَمَلِ و الناقة و الرجل و المرأة» در این فراز محور اصلی سخن بر روی تحلیل و معناشناسی لغت بقره استوار است. در این معناشناسی واژه بقره اسم برای ماده گاو دانسته شده است و در مقابل آن واژه «ثور» قرار دارد که به معنای گاو نر قرار دارد.

این محقق در ادامه می‌افزاید اطلاق واژه بقره بر ماده گاو و اطلاق واژه ثور بر گاو نر در زبان عربی از جمله مواردی است که ساختار مذکر و مؤنث با یکدیگر تفاوت دارد؛ البته به نظر ایشان تفاوت ساختاری در لفظ مذکر و مؤنث منحصر در واژه بقره و ثور نیست و این محقق از کلماتی مانند «حَمَل» شتر نر و «ناقه» شتر ماده یا «رجل» مرد و «مرأه» زن نام می‌برد که ساختار مذکر و مؤنث آن‌ها با یکدیگر تفاوت دارد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۲۶۷). در نتیجه «تاء» واژه بقره تاء تأنیث و کلمه بقره به معنای ماده گاو است. این استدلال در تفاسیر دیگر از فریقین نیز انعکاس یافته است؛ به‌عنوان مثال تفاسیر فراوانی می‌گویند بقره اسمی برای گاو ماده و ثور اسمی برای گاو نر است (برای نمونه نک: مراغی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۴۱؛ ابن‌عبد‌السلام، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۳۹؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۱۲۷؛ امین، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۶۵؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳؛ جرجانی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۰۳؛ صادقی‌تهرانی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۷۲).

استدلال به سیاق آیات در دلالت واژه بقره بر ماده گاو

سیاق آیات دومین استدلال در تحلیل و دلالت معنای واژه بقره بر ماده گاو است. براساس این تحلیل سیاق آیات قرآن کریم، معنای ماده گاو را برای واژه بقره تعیین می‌کند با این تقریر که بعد از دستور به ذبح گاو در آیه ۶۷ خداوند به دلیل پرسش بنی اسرائیل از صفات گاو مذبح، ویژگی‌های را برای گاو برمی‌شمارد که همگی آن‌ها ویژگی‌های گاو ماده است؛ بنابراین در این تحلیل با بهره‌گرفتن از سیاق آیات قرآن کریم معنای واژه بقره ماده گاو تعیین می‌شود. این استدلال در دو محور سامان می‌یابد.

محور اول استدلال به سیاق آیات در معناشناسی واژه بقره و تعیین معنای ماده گاو برای این واژه، واژگان «فارض»، «بکر» و «عوان» است که در آیه ۶۸ سوره بقره ذکر شده است: «قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ». بعد از امر به ذبح گاو، بنی اسرائیل از حضرت موسی (ع) درخواست کردند ویژگی‌های گاو را برای آنان تبیین کند و ایشان در پاسخ به آنان می‌فرماید گاو می‌کند ذبح می‌کنید نباید فارض و بکر باشد بلکه باید عوان باشد. در ادامه دلالت این واژگان بر مدعا تحلیل می‌شود.

اولین کلمه مورد استناد سیاق معنای کلمه «فارض» است. «فارض» در لغت به معنای گاو پیر است (برای نمونه نک: فراهیدی، ۱۴۰۹ ق، ج ۷، ص ۲۹؛ ابن سیده، ۱۴۲۱ ق، ج ۸، ص ۱۸۴). آلوسی و ابن هائم نیز «فارض» را به معنای گاو مسن و پیر تفسیر کرده‌اند که به علت سن زیاد توانایی وضع حمل و زاییدن ندارد (برای نمونه نک: آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۲۸۷؛ ابن هائم، ۱۴۲۳ ق، ج ۱، ص ۸۰). این سخن به روشنی بیان می‌کند گاو، نباید گاو ماده‌ای باشد که توانایی وضع حمل ندارد.

واژه «بکر» دومین کلمه مورد استناد بر سیاق آیات است؛ لغت‌دانان در معنای «بکر» هم داستان نیستند. ازهری «بکر» را گاو می‌داند که پیر و خیلی کم سن و سال نباشد (ازهری، ۱۴۲۱ ق، ج ۱۰، ص ۱۲۷). ابن فارس و صاحب، «بکر» را گاو می‌کند که هنوز توسط گاو نر لمس نشده است (برای نمونه نک: ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۲۸۹؛ صاحب، ۱۴۱۴ ق، ج ۶، ص ۲۵۸). جوهری می‌گوید گاو که یک شکم زاییده باشد «بکر» نام دارد (جوهری، ۱۳۷۶ ق، ج ۲، ص ۵۹۵)؛ برخی دیگر گاو که هنوز زاییده است را معنای «بکر» می‌دانند (برای نمونه نک: راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۱۴۰؛ ابن سیده، ۱۴۲۱ ق، ج ۷، ص ۲۰؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۴، ص ۷۸؛ مرتضی زبیدی، ۱۴۱۴ ق، ج ۶، ص ۱۱۰).

مفسران فریقین نیز نظر یکسانی در این باره ندارند؛ قطب (۱۴۲۵ ق) «بکر» را گاو کوچکی می‌داند که به خاطر سن کم، توانایی بارداری و زاییدن ندارد (ج ۱، ص ۷۸). از نظر طباطبایی (۱۳۹۰ ق) «بکر» گاو است که هنوز زاییده باشد (ج ۱، ص ۲۰۲)؛ در مقابل دیگران معتقدند «بکر» گاو جوان (برای نمونه نک: ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۵۳۳؛ مغنیه، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۲۶) یا گاو ماده‌ای که توسط گاو نر باردار نشده است (قاسمی، ۱۴۱۸ ق، ج ۱، ص ۳۲۵). نتیجه اینکه این کلمه مانند حائض مختص به گاو ماده است (حائری طهرانی، ۱۳۳۸، ج ۱، ص ۱۹۸). هر چند در ویژگی‌های دیگر آن اتفاق نظری وجود ندارد و حضرت موسی از قوم خود می‌خواهد گاو که ذبح می‌کنند گاو ماده‌ی کم سن و سال نباشد.

واژه «عوان» آخرین کلمه‌ی مورد استناد به سیاق آیات است. لغت‌دانان در معنای واژه «عوان» اختلاف نظری ندارند و واژه «عوان» در لغت به گاو گفته می‌شود که مابین «فارض» و «بکر» باشد (برای نمونه نک:

فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۲۵۴؛ ازهری، ۱۴۲۱، ج ۳، ص ۱۲۹؛ صاحب، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۵۹؛ جوهری، ۱۳۷۶، ج ۶، ص ۲۱۶۸؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۹۸؛ ابن‌سیده، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۳۶۹؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۲۹۹).

نظر مفسران فریقین نیز همسو با لغت‌دانان است آنان درباره «عوان» می‌گویند گاو میان سال است (برای نمونه نک: مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۱۱۴؛ ابن‌قتیبه، ۱۴۱۱، ص ۵۲؛ صنعانی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۷۰؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۳۸؛ سمرقندی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۶۲؛ دینوری، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۳۱؛ ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۴۹۳) و طبرسی (۱۳۷۲) اضافه کرده است گاو ماده‌ای که یک یا دو شکم زاییده باشد (ج ۱، ص ۲۷۴)؛ بنابراین «عوان» به گاو ماده میان سالی می‌گویند که شاید یک یا دو بار زایمان کرده است. نتیجه اینکه در محور اول استدلال به سیاق آیات در معناشناسی واژه بقره، با تحلیل معنای سه کلمه «فارض»، «بکر» و «عوان»، این نتیجه به دست آمد که هر یک از این واژگان، صفت ماده گاو است و می‌تواند به‌عنوان مؤید در جهت تقویت دیدگاه اول مبنی بر دلالت واژه «بقره» بر ماده گاو مورد استناد قرار گیرد. محور دوم استدلال به سیاق آیات در معناشناسی واژه بقره و تعیین معنای ماده گاو برای این واژه، سیاق آیه ۷۱ سوره بقره است که به دو صفت شخم زدن و آبیاری نکردن زمین توسط گاو اشاره می‌کند. «قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولَ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ» (بقره: ۷۹) براساس این تحلیل می‌توان گفت گاوی که زمین را شخم نزده و آبیاری نکرده باشد، گاو ماده است؛ زیرا به‌طور معمول در کشاورزی از گاو نر برای شخم زنی و آبیاری استفاده می‌شود. لازم به ذکر است مفسرین فریقین باورمند به دلالت واژه بقره بر ماده گاو به سیاق این آیه استدلال نکرده‌اند اما به نظر نگارنده علاوه بر تحلیل سیاق آیه ۶۸ سوره بقره از سوی مفسران، سیاق آیه ۷۱ نیز می‌تواند به‌عنوان مؤید این دیدگاه باشد.

نتیجه، دیدگاه سوم در تحلیل و معناشناسی واژه بقره براساس لغت عرب و سیاق آیات باور دارد «تاء» واژه بقره «تاء» تأنیث است و آیات بعدی که ویژگی‌های گاو مذبوح را بیان می‌کند؛ همگی دلالت بر ماده گاو دارد؛ بنابراین حضرت موسی به قوم خود دستور فرمود ماده گاوی با ویژگی‌های پیر نبودن، خردسال نبودن، میان سال بودن، شخم نزده و آبیاری نکرده باشد، قربانی کنند. در ادامه این دیدگاه مورد نقد قرار می‌گیرد.

نقد دیدگاه سوم

دیدگاه دوم با تکیه بر دلالت «تاء» واژه بقره بر تأنیث و کمک گرفتن از سیاق آیات ۶۸ و ۷۱ باور دارد واژه بقره به معنای ماده گاو است به نظر می‌رسد این دیدگاه دارای اشکال‌هایی باشد که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

نقد دلیل لغوی دیدگاه سوم

اولین اشکال دیدگاه سوم این است که واژه «بقره» از نظر لغوی دلالت بر ماده گاو ندارد و می‌توان گفت از نظر تمامی لغت‌دانان واژه «بقر» اسم جنس است و برای نشان دادن فردی از جنس از واژه «بقره» استعمال می‌شود؛ بنابراین «تاء» واژه بقره برای تأنیث نیست و تنها برای بیان یک فرد از نوع به‌کار می‌رود که در زبان عربی به آن «تاء» وحدت می‌گویند؛ در نتیجه واژه «بقره» دلالتی بر ماده گاو ندارد لغت‌دانان در این باره می‌گویند کلمه «بقر» اسمی برای جماعت بقره است (برای نمونه نک: فراهیدی، ۱۴۰۹ ق، ج ۵، ص ۱۵۸؛ صاحب، ۱۴۱۴ ق، ج ۵، ص ۴۱۱؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۱۳۸؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۲۲) و واژه «بقره» به معنای مفرد از حیوان اهلی و وحشی است و به مذکر و مؤنث یکسان اطلاق می‌شود و «تاء» آن برای وحدت است (برای نمونه نک: ابن‌درید، ۱۹۸۸ م، ج ۱، ص ۳۲۲؛ ابن‌سیده، ۱۴۲۱ ق، ج ۶، ص ۳۹۵؛ ازدی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۳۴؛ مرتضی زبیدی، ۱۴۱۴ ق، ج ۶، ص ۱۰۴).

حاصل سخن اینکه، از نظر لغت‌دانان «تاء» واژه بقره به‌هیچ‌عنوان «تاء» تأنیث نیست و کلمه «بقره» یک فرد از جنس «بقر» است که برای مذکر و مؤنث یکسان به‌کار می‌رود؛ بنابراین تحلیل و معناشناسی واژه بقره در دیدگاه اول صحیح نیست و با تکیه بر این تحلیل و معناشناسی نمی‌توان معنای واژه بقره را ماده گاو دانست. استدلال دوم دیدگاه سوم این بود که واژه بقره مؤنث و واژه ثور مذکر آن است همچنین این دیدگاه بیان می‌کرد که ساختار مذکر و مؤنث در این مورد با یکدیگر تناسب ندارد. این دیدگاه نیز فاقد پشتوانه لغوی است به این دلیل که برخی لغت‌دانان واژه ثور را گاو نر از جنس «البقر» معنا کرده‌اند و آن را در مقابل واژه بقره به‌عنوان ماده گاو قرار نداده‌اند (برای نمونه نک: فراهیدی، ۱۴۰۹ ق، ج ۸، ص ۲۳۲؛ ابن‌درید، ۱۹۸۸ م، ج ۱، ص ۴۲۴؛ صاحب، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۰، ص ۱۶۲)؛ و برخی دیگر تصریح می‌کنند کلمه «ثور» به معنای گاو نر از جنس «البقر» است و در مقابل آن کلمه «ثوره» به معنای ماده گاو قرار دارد (برای نمونه نک: جوهری، ۱۳۷۶ ق، ج ۲، ص ۶۰۶؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۴، ص ۱۱۱؛ فیومی، ۱۴۱۴ ق، ص ۸۷؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۲۳۸؛ مدنی، ۱۳۸۴، ج ۷، ص ۱۶۰؛ موسی، ۱۴۱۰ ق، ج ۲، ص ۷۹۷).

در نتیجه، در تحلیل و معناشناسی واژه بقره و واژگان همسوی آن می‌توان بیان کرد که کلمه «بقر» دلالت بر جنس گاو دارد و واژه «بقره» به معنای یک فرد از جنس بقر است که خصوصیت ماده یا نر بودن در آن لحاظ نشده است و به هر فردی از مصادیق گاو اهلی یا وحشی «بقره» گفته می‌شود و کلمه «ثور» به معنای گاو نر از جنس «بقر» است که به ازای آن «ثوره» به معنای ماده گاو قرار دارد؛ در نتیجه واژه «ثور» به معنای گاو نر در مقابل «بقره» به معنای ماده گاو قرار ندارد و نمی‌توان گفت ساختار مذکر و مؤنث آن‌ها با یکدیگر تفاوت

دارد؛ بلکه «تاء» واژه بقره به معنای وحدت و تمیز یک فرد از میان جنس «بقر» است و در مقابل لفظ ثور به معنای گاو نر لفظ ثوره به معنای گاو ماده قرار دارد.

نقد استدلال به سیاق دیدگاه سوم

پس از نقد دلیل لغوی در این قسمت به نقد دلیل سیاق دیدگاه سوم می‌پردازیم. در این باره گفتنی است جای هیچ شکی نیست که ویژگی پیر نبودن، خردسال نبودن، میان سال بودن، در عرف زبان عربی برای نشان دادن ماده گاو به کار می‌رود اما این صفت‌ها متأخر از امر به ذبح بقره است و نمی‌تواند مؤیدی برای دلالت معنای واژه بقره به ماده گاو باشد؛ به بیان دیگر خداوند در ابتدا از بنی اسرائیل می‌خواهد یک گاوی از گاوهای موجود در دیار خود را ذبح کنند و آن‌ها در این کار مخیر بودند هر گاوی را ذبح کنند و با ذبح آن گاو تکلیف از آنان ساقط می‌شد (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳، ص ۵۴۴)؛ اما بنی اسرائیل با لحن بی‌ادبانه خطاب به حضرت موسی (ع) گفتند آیا ما را مسخره می‌کنی «قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا» (بقره: ۶۷) سپس آنان در ادامه با توضیح خواهی بی‌جا پرسیدند چه گاوی باید ذبح شود؟ و سراسر سخنان آن‌ها توهین به خداوند تلقی می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۹۹)؛ آنان چند بار به حضرت موسی (ع) گفتند: «به پروردگارت بگو» «ادْعُ لَنَا رَبَّكَ» (بقره: ۶۸)؛ گویا پروردگار حضرت موسی (ع) را پروردگار خود نمی‌دانستند، آنان در هر درخواست، بی‌ادبی را تکرار کرده و از ایشان می‌خواستند تا از ویژگی‌های گاو سخن بگویند «ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنُ لَنَا مَا هِيَ» (بقره: ۶۸)، «ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنُ لَنَا: مَا لَوْ نُهَا» (بقره: ۶۹) و در درخواست پایانی خود، نسبت‌گیچی و تشابه به خداوند دادند «ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنُ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا» (بقره: ۷۰).

در این میان از فراز «إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا» می‌توان استفاده کرد که در ابتدا جنس گاو برای آنان مشخص نبوده است؛ گویا در ذهن آنان این شبهه وجود داشته است که همه گاوها خاصیت مرده زنده کردن نداشته‌اند و این خاصیت باید در یک گاو با ویژگی بارزی وجود داشته باشد؛ پس امر خداوند برای ذبح گاو، امری مبهم و غلط‌انداز است و به هیچ وجه انسان را برای تشخیص آن گاو خاص راهنمایی نمی‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، صص ۲۰۰-۱۹۹)؛ بنابراین خداوند در ابتدا به آنان دستور نداده بود که گاو معینی بکشند، بلکه به طور مطلق بنی اسرائیل را به ذبح یک گاو امر کرده بود و آنان می‌توانستند از اطلاق مستفاد از واژه «بقره» استفاده کنند و یک گاو بکشند اما آنان فکر می‌کردند اطلاعات اجمالی از گاو برای زنده کردن مرده کافی نیست و از حضرت موسی (ع) خواستند تا ویژگی‌های گاو را به صورت تفصیلی برای آنان بیان کند؛ چون عقلشان حکم می‌کرد که نوع گاو، خاصیت مرده زنده کردن را ندارد پس باید با ذکر اوصاف آن به صورت کامل گاو نامبرده را مشخص کند در حقیقت آنان تأثیر زنده کردن مرده را از جانب گاو می‌دانستند نه خداوند؛ درحالی‌که همه تأثیرها به اذن خداوند

است و ذبح گاو چیزی جز یک وسیله و ابزار برای زنده کردن نیست (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، صص ۱۹۹-۲۰۰).

حاصل بررسی اینکه از تحلیل و معناشناسی واژه «بقره» فهمیده می‌شود خداوند از ابتدا از بنی اسرائیل خواسته بود که یک گاو از میان گاوهای خودشان ذبح کنند اما در خواست بیان ویژگی‌های گاو، سبب تعیین گاو خاصی برای ذبح شده بود و واژه «بقره» به تنهایی دلالت بر ماده گاو ندارد بلکه از ویژگی‌های بیان شده در آیات دیگر، به دست می‌آید آن فرد از افراد جنس بقر باید یک گاو ماده با ویژگی‌های خاص در رنگ و جنسیت باشد. از سوی دیگر، از سخن مفسر بزرگ المیزان که در بند قبل نقل شد می‌توان استفاده کرد که سکوت بسیاری از مفسران فریقین درباره جنسیت بقره که در دیدگاه اول مورد اشاره قرار گرفت، به این دلیل است که آنان «تاء» واژه بقره را حمل بر «تاء» تأنیث نکرده‌اند بلکه با حمل «تاء» واژه بقره به معنای وحدت، در تفسیر خود به صورت مبهم نوشته‌اند: «باید گاوی را سر ببرید»، «گاوی ذبح کنیم» و به تفسیر ادامه داستان پرداخته‌اند (برای نمونه نک: مهائمی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱، ص ۴۸؛ سیواسی، ۱۴۲۷ ق، ج ۱، ص ۵۳). از سوی دیگر، مفسرانی از اهل سنت نیز در تفسیر خود با بیان‌های متفاوت این سخن را انعکاس می‌دهند؛ عده‌ای در این باره می‌گویند اگر بنی اسرائیل درباره ویژگی گاو سؤال نمی‌پرسیدند و به کشتن یک گاو اکتفا می‌کردند، از آنان پذیرفته می‌شد؛ اما آنان با پرسش، سبب شدند خداوند بر آنان سخت‌گیری بکند (برای نمونه نک: صنعانی، ۱۴۱۱ ق، ج ۱، ص ۷۰؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹ ق، ج ۱، ص ۱۳۶؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۶۲).

دینوری (۱۴۲۴ ق) با کنار هم قرار دادن واژه «بقره» در کنار اسم جنس «بقر» نشان می‌دهد از واژه «بقره» وحدت می‌فهمد، نه ماده گاو (ج ۱، ص ۳۱). طوفی (۱۴۲۶ ق) نیز به نامعین بودن واژه «بقره» در دلالت بر ماده گاو تصریح دارد (ص ۵۷)؛ در نتیجه می‌توان سکوت برخی از مفسران فریقین را مؤیدی بر این دانست که «تاء» بقره به معنای وحدت است. پس از نقد دیدگاه سوم در پایان به دیدگاه مورد پذیرش مقاله به همراه دلایل آن اشاره می‌شود.

دیدگاه چهارم: دلالت واژه بقره بر وحدت

دیدگاه پایانی، نظر کسانی است که در تحلیل و معناشناسی واژه «بقره» معتقدند این واژه در معنای خود، دارای دلالت بر جنسیت خاصی نیست. این دیدگاه مورد پذیرش این مقاله است و برای اثبات آن می‌توان علاوه بر لغت، دلایل روایی و درون‌متنی یا سیاق ارائه کرد. در قسمت قبل با استفاده از لغت به نقد دیدگاه سوم مبنی بر دلالت واژه «بقره» بر ماده گاو بیان شد و در این بخش از بیان دلیل لغوی بر مدعای خویش صرف نظر می‌کنیم و در ادامه دلیل روایی و درون‌متنی یا سیاق ذکر می‌شود.

استدلال به روایات تفسیری در دلالت واژه بقره بر وحدت

دلالت روایات تفسیری دومین دلیل بر اثبات دلالت معنای واژه «بقره» بر یک فرد از افراد جنس گاو است، تفاسیر روایی فریقین در ذیل تفسیر آیه ۶۷ سوره بقره، داستانی که منجر به ذبح بقره شده است را نقل کرده‌اند در تفاسیر اهل سنت این داستان بیشتر به واسطه ابن عباس و در تفاسیر شیعه از طریق امامان معصوم نقل می‌شود؛ این تفاسیر در نقل داستان از عبارتی استفاده می‌کنند که می‌تواند مؤید بسیار قوی در تحلیل و معناشناسی واژه بقره باشد و براساس آن می‌توان گفت این واژه دلالتی بر ماده گاو ندارد، بلکه تنها به معنای یک فرد از افراد جنس گاو است. در این تفاسیر تأکید می‌شود در صورتی که بنی اسرائیل یک گاوی را ذبح می‌کردند، تکلیف از آنان برداشته می‌شد (برای نمونه نک: امام عسکری^(ع)، ۱۴۰۹ ق، ص ۲۷۷؛ طوسی، بی تا، ج ۱، ص ۳۰۲؛ ابن ابی-حاتم، ۱۴۱۹ ق، ج ۱، ص ۱۹۴؛ حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۸۷؛ بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۲۴۳؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۴۶). این بیان به روشنی دلالت بر این دارد که معنای واژه بقره دلالت بر جنسیت معینی ندارد.

استدلال به سیاق در دلالت واژه بقره بر وحدت

دلیل سوم بر نامعین بودن جنسیت گاو، شواهد درون‌متنی آیات قرآن است با این تقریر که اگر از بنی اسرائیل ذبح گاو معینی خواسته شده بود، پرسش‌های آنان بی معنا و بی اساس می‌شد. در این باره گفتنی است هنگامی که حضرت موسی^(ع)، قوم خویش را به ذبح بقره امر می‌کند، در پاسخ به ایشان می‌گویند، آیا ما را مسخره می‌کنی و هنگامی که جدیت حضرت موسی^(ع) را در این باره می‌فهمند (بقره: ۶۷). سه سؤال از ایشان پرسیدند، آنان ابتدا از ایشان خواستند گاو را برای آنان تبیین کند (بقره: ۶۷)، سپس از ایشان خواستند رنگ گاو را تعیین کند (بقره: ۶۹) و در پایان نیز ادعا می‌کنند امر خداوند آنان را دچار سردرگمی و اشتباه کرده است و از حضرت موسی^(ع)، درخواست کردند ویژگی‌های بیشتری درباره گاو برای آنان بیان کند (بقره: ۷۰-۷۱)؛ بنابراین از نحوه سؤال پرسیدن بنی اسرائیل می‌توان فهمید که معنای واژه بقره بر گاو معینی دلالت نمی‌کند و پرسش‌های آنان سبب وضع تکلیف جدید درباره ذبح گاو شده است و آنچه از ابتدا از آنان خواسته شده بود تنها کشتن یک گاو از گاوهای موجود در دیارشان بوده است.

در نگاه اول این صحیح است که ویژگی‌هایی که در آیه برای آن گاو ذکر شده است، مربوط به یک گاو ماده است نه گاو نر و هر گاوی، اما باید این را هم در نظر بگیریم که در آیه شریفه «قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ...» (بقره: ۷۱) ویژگی‌هایی ذکر می‌شود که مربوط به گاو نر است به این صورت که «ذللول» گاوی است که برای شخم زدن زمین رام نشده باشد یا به عبارتی زمین شخم نزنند («ولا تسقي الحرث») یعنی گاوی که برای زراعت آبکشی نکند یا زراعت را آبیاری نکند. این ویژگی‌های که در آیه شریفه بیان شده

است، به طور معمول در مورد گاو نر به کار می‌رود زیرا که اگر با گاو ماده این کارها انجام شود از دو حال خارج نیست که یا آن گاو ماده، باردار است یا شیرده در این صورت اگر باردار باشد، زیر چنین کارهای مشقت باری بچه‌اش از بار می‌رود و در صورت شیرده بودن، دیگر شیری برایش نمی‌ماند؛ بنابراین با توجه به توضیح‌هایی که مطرح شد می‌توان برداشت کرد مقصود از بقره در آیه شریفه گاو نری بوده است که هنوز از او برای آبیاری و شخم زدن استفاده نکرده‌اند.

نتیجه‌گیری

از مجموع بررسی دیدگاه‌ها درباره دلالت واژه بقره بر جنسیت گاو نتایج زیر به دست می‌آید:

۱. برخلاف نظر برخی از مفسران که «تاء» در واژه «بقره» را نشانه تأنیث و ماده بودن گاو می‌دانند، بررسی لغوی نشان می‌دهد که این «تاء» نشانه جنسیت نیست بلکه دلالت بر وحدت دارد، یعنی «یک گاو» یا «یک واحد از گاو» بر این اساس واژه «بقر» دلالت بر جنس می‌کند که واحد آن «بقره» است. از سوی دیگر واژه «بقره» مؤنث واژه «ثور» به معنای گاو نر نیست بلکه به تصریح اهل لغت در ازاء «ثور» واژه «ثوره» به معنای گاو ماده وضع شده است.

۲. روایات تفسیری نشان می‌دهد که دستور الهی به ذبح «بقره» بیش از آنکه بر جنسیت ماده بودن گاو دلالت کند، بر ذبح یک گاو از میان گاوهای موجود تأکید دارد و پرسش‌های دقیق بنی اسرائیل درباره خصوصیت‌های گاو، بیشتر به منظور تعیین گاو مشخصی بود که ذبح شود؛ بنابراین نمی‌توان به طور قطعی «بقره» را به معنای گاو ماده محدود کرد.

۳. استدلال به سیاق آیات برای در دلالت واژه بقره بر ماده گاو با چالش روبرو است؛ درست است که صفات «فارض»، «بکر» و «عوان» است ظهور در ماده بودن دارد اما فراز «إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا» (بقره: ۷۰) به دست می‌آید که خداوند امر به کشتن گاو معینی نکرده است؛ همچنین ویژگی «إِنَّهَا بَقْرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ» (بقره: ۷۱) ظهور در نر بودن گاو دارد، چرا که این صفات درباره گاو نر به کار می‌رود بر این اساس می‌توان گفت گاو نباید ماده باشد، بلکه باید گاو نری باشد که هنوز آماده انجام کارهای سخت نشده باشد یا هنوز از او برای انجام کارهای سخت استفاده نکرده باشند.

منابع

ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم (طیب اسعد محمد، محقق). مکتبه نزار مصطفی الباز.

ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۸ م). جمهرة اللغة. بی‌نا.

- ابن‌سیده، علی بن اسماعیل. (۱۴۲۱ ق). المحکم و المحيط الأعظم. بی‌نا.
- ابن‌عبدالسلام، عبد‌العزیز بن عبد‌السلام. (۱۴۲۹ ق). تفسیر العز بن عبد‌السلام (عبد‌الرحمن احمد فتوحی، حاشیه نویس). منشورات محمد علی بیضون.
- ابن‌عربی، محمد بن عبدالله. (۱۴۰۸ ق). احکام القرآن (بجاوی علی محمد، محقق). دار الجیل.
- ابن‌فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة. بی‌نا.
- ابن‌قتیبہ، عبدالله بن مسلم. (۱۴۱۱ ق). تفسیر غریب القرآن (رمضان ابراهیم محمد، شارح). دار و مکتبۃ الهلال.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. بی‌نا.
- ابن‌هائم، احمد بن محمد. (۱۴۲۳ ق). التبیان فی تفسیر غریب القرآن (محمد ضاحی عبد‌الباقی، محقق). دار الغرب الإسلامي.
- ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (محمد مهدی ناصح و محمد جعفر یاحقی، مصحح). آستان قدس رضوی بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- ابوحیان، محمد بن یوسف. (۱۴۰۷ ق). تفسیر النهر الماد من البحر المحيط. دار الجنان.
- ازدی، عبدالله بن محمد. (۱۳۸۷). کتاب الماء. بی‌نا.
- ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ ق). تهذیب اللغة. بی‌نا.
- امیل، بدیع یعقوب. (۱۳۸۷). موسوعه النحو و الصرف و الاعراب. استقلال.
- امین، نصرت بیگم. (بی‌تا). تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن. بی‌نا.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی (عبد‌الباری عطیه علی، محقق). منشورات محمد علی بیضون.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۵ ق). البرهان فی تفسیر القرآن (بنیاد بعثت واحد تحقیقات اسلامی، محقق). موسسه البعثة قسم الدراسات الإسلامية.
- بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰ ق). تفسیر البغوی المسمی معالم التنزیل (مهدی عبد‌الرزاق، محقق). دار إحياء التراث العربي.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). أنوار التنزیل و أسرار التأویل (مرعشلی محمد عبدالرحمن، اعداد). دار إحياء التراث العربي.
- جرجانی، حسین بن حسن. (۱۳۷۸ ق). جلاء الأذهان و جلاء الأحران (تفسیر گازر) (محدث جلال‌الدین، تصحیح و تعلیق). دانشگاه تهران.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶ ق). الصحاح (احمد عبد‌الغفور عطار، محقق و مصحح). دار الملايين.
- حائری طهرانی، علی. (۱۳۳۸). مقتنیات الدرر. دار الکتب الإسلامية.
- حسن بن علی، امام یازدهم. (۱۴۰۹ ق). التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن بن علي العسكري عليهم السلام. مدرسة الإمام المهدي.
- حقی برسوی، اسماعیل بن مصطفی. (بی‌تا). تفسیر روح البیان. دار الفکر.
- حویزی، عبد‌علی بن جمعه. (۱۴۱۵ ق). تفسیر نور الثقلین (هاشم رسولی، مصحح). اسماعیلیان.

- دینوری، عبدالله بن محمد. (١٤٢٤ ق). تفسیر ابن وهب المسمی الواضح فی تفسیر القرآن الکریم. منشورات محمد علی بیضون.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (١٤١٢ ق). مفردات ألفاظ القرآن. بی نا.
- زمخشری، محمود بن عمر. (١٤٠٧ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل (حسین احمد مصطفی، مصحح). دار الکتب العربی.
- سمرقندی، نصر بن محمد. (١٤١٦ ق). تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم (عمر عمروی، محقق). دار الفکر.
- سیواسی، احمد بن محمود. (١٤٢٧ ق). عیون التفاسیر (بهاء الدین دارتما، محقق). دار صادر.
- سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر. (١٤٠٤ ق). الدر المثور فی التفسیر بالمأثور. کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- شریف رضی، محمد بن حسین. (بی تا). نهج البلاغة (صبحی صالح، محقق). دار الکتب اللبنانی.
- صاحب، اسماعیل بن عباد. (١٤١٤ ق). المحيط فی اللغة. بی نا.
- صادقی تهرانی، محمد. (١٣٨٨). ترجمان فرقان: تفسیر مختصر قرآن کریم. شکرانه.
- صنعانی، عبد الرزاق بن همام. (١٤١١ ق). تفسیر القرآن العزیز المسمی تفسیر عبدالرزاق. دار المعرفة.
- طباطبایی، محمد حسین. (١٣٩٠ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرانی، سلیمان بن احمد. (٢٠٠٨ م). التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی). دار الکتب الثقافی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (١٣٧٢). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (فضل الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی، مصحح). ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن. (١٤١٢ ق). تفسیر جوامع الجامع (ابوالقاسم گرجی، مصحح). مرکز مدیریت.
- طبری، محمد بن جریر. (١٤١٢ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری). دار المعرفة.
- طریحی، فخر الدین بن محمد. (١٣٧٥). مجمع البحرین. بی نا.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن (احمد حبیب عاملی، مصحح). دار إحياء التراث العربی.
- طوفی، سلیمان بن عبدالقوی. (١٤٢٦ ق). الإشارات الالهیة الی المباحث الاصولیة. منشورات محمد علی بیضون.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (١٤٢٠ ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). دار إحياء التراث العربی.
- فراء، یحیی بن زیاد. (١٩٨٠ م). معانی القرآن (احمد یوسف نجاتی، محقق). الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (١٤٠٩ ق). العین. بی نا.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (١٤١٥ ق). القاموس المحيط. بی نا.
- فیومی، احمد بن محمد. (١٤١٤ ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. بی نا.
- قاسمی، جمال الدین. (١٤١٨ ق). تفسیر القاسمی المسمی محاسن التأویل (محمد باسل عیون سود، محقق). منشورات محمد علی بیضون.
- قطب، سید. (١٤٢٥ ق). فی ظلال القرآن. دار الشروق.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا. (١٣٦٨). تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب (حسین درگاهی، محقق). وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سازمان چاپ و انتشارات.
- ماتریدی، محمد بن محمد. (١٤٢٦ ق). تأویلات أهل السنة (تفسیر الماتریدی). منشورات محمد علی بیضون.

- مدنی، علی خان بن احمد. (۱۳۸۴). الطراز الأول. بی‌نا.
- مراغی، احمد مصطفی. (بی‌تا). تفسیر المراغی. دار الفکر.
- المرتضی الزبیدی، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ ق). تاج العروس من جواهر القاموس. دار الفکر.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ ق). التفسیر الکاشف. دار الكتاب الإسلامی.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان (عبدالله محمود شحاته، محقق). دار إحياء التراث العربی.
- موسوی سبزواری، عبد الاعلی. (۱۴۰۹ ق). مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن (سبزواری). دفتر سماحه آیت الله العظمی السبزواری.
- موسی، حسین یوسف. (۱۴۱۰ ق). الإفصاح. بی‌نا.
- مهائمی، علی بن احمد. (۱۴۰۳ ق). تفسیر القرآن المسمی تبصیر الرحمن و تیسیر المنان. عالم الكتب.
- مهنا، عبد الله علی. (۱۴۱۳ ق). لسان اللسان. بی‌نا.